

TATAR EDEBİYATININ GELİŞİMİ

Çulpan Zaripova-Çetin (Muğla Üniversitesi, Türkiye)

BU MAKALE AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ 9.SAYI'NDA YAYINLANMIŞTIR.
www.akademikbakis.org

Özet

Tatar edebiyatı, çok eski asırlara uzanan gelişme sürecine sahiptir. Tatarlar da kendilerine ait olan söz sanatının başlangıcı olarak Runik yazı ile kaydedilen eserleri saymaktadırlar. Tatar yazılı edebiyatının ilk devri olarak, yarattığı üstün medeniyeti ile dünya çapında ün kazanmış Bolgar Devleti'nin hüküm sürdüğü devir kastetilmektedir. XIII. yüzyılın ortaları ile XV. yüzyılın ortaları Tatar Edebiyatı tarihinde Altın Ordu Devri Tatar Edebiyatı olarak belirleniyor. Kazan hanlığı devrinde de Tatar medeniyetinin son derece yüksek seviyelere ulaştığı bilinmektedir. Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra toplum hayatında gözlemlenen durgunluk çok uzun sürer. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında toplumun gelişmesini dünyevi temelde belirleyen eğitim ve akıl gücü öne çıkar. Bu devirde Tatar edebiyatı yalnız Doğu'ya değil, Batı'ya da yönelmeye başlamıştır. XX. yüzyıl Tatar edebiyatı doğrudan doğruya ceditçilik hareketine bağlı fikri-estetik gelenekleri geliştirip Avrupa'nın eriştiği medeniyeti de örnek alarak, devam etti. Tatar edebiyatını yeni temeller üzerinde geliştirmede matbu kitabın rolü gayet büyüktür. 1917 yılı inkılabından sonra Sovyet ideolojisine bağlı olarak gelişen Tatar edebiyatı birçok eksiklere rağmen XXI. yüzyıla zengin bir miras bırakmıştır. Edebiyatın gerçeği sanat olarak benimsenmesi hiçbir zaman duraklamıyor. Geçmişteki zengin edebi geleneklerini koruyup zamana uyum sağlayan ve geleceğe umutla bakan Tatar edebiyatı bugün de gelişmekte ve derin içerikli eserler ile zenginleşmektedir.

Anahtar kelimeler: Tatar, Edebiyat, Tatar Edebiyatı, Kültür, Tarih.

Abstrakt

The development of Tatar Literature dates back to many centuries. As the beginning of their individual literary art, Tatars also count the works written in Runic letters. The period of Bolgar nation that is well-known throughout the world with its high civilization is considered as the first period of Tatar written literature. The period between the mid 13th. century and the mid 15th. century is known as the Altın Ordu (Golden Army) Period of Tatar Literature. During the reign of Kazan Khan, it is known that the Tatar civilization reached its heights. After the decline of Kazan Khan, the quietness in the social life lasts a long time. In the second half of the 18th. century, the mind and reason that determine social development in the worldly sense gain importance. In this period Tatar Literature reaches not only towards the East but also the West. The 20th. Century Tatar Literature developed its traditions of aesthetic and ideas within the context of reform, and also aspired to the European civilization. The publication of the books played an important role. After the revolution in 1917, Tatar Literature developed under the Soviet ideology, and despite many shortcomings, left a strong canon to the 21st century. Protecting the rich literary legacy, keeping up with the time, and looking at the future with hope, Tatar Literature continues to develop and offer great works of art.

Key Words: Tatar, Literature, Tatar Literature, Culture, History.

Tatar edebiyatı, çok eski asırlara uzanan gelişme sürecinde çeşitli basamakları, devirleri kapsayan zengin bir tarihe sahiptir. Söz sanatı milletin varoluşuyla ortaya çıkmıştır ve bu yüzden edebiyatın başlangıç tarihini de kesin olarak tayin etmek mümkün değildir. Her milletin, her toplumun geçmişinin karışık ve zor bir süreç olduğunu hatırlarsak, bu milletlere, toplumlara ait olan edebiyatın da ne kadar uzun ömre ve eski tarihe sahip olduğunu tahmin etmemiz zor olmaz.

Bütün Türkler gibi, Tatarlar da kendilerine ait olan söz sanatının başlangıcı olarak Runik yazı ile kaydedilen Orhun-Yenisey Kitabelerindeki “Kültigin ve Tonyuku Kitabeleri”ni (VI.-VIII. yüzyıllar), “Fal Kitabı”nı (IX.-X. yüzyıllar), Balasagunlu Yusuf’un “Kutadgu Bilig”ini (XI. yüzyıl), Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lugatı’t-Türk” adlı eserini (XI.yüzyıl), Ahmet Yükneki’nin (XII. yüzyıl), Ahmet Yesevi (XII. yüzyıl) ve Süleyman Bakırgani’nin (XII.) eserlerini saymaktadırlar. Bu eserler Tatar edebiyatının da temeli olarak kabul ediliyor, çünkü onlardaki gelenekler sonraki devirlerde Tatar edipleri tarafından devam ettirilmiştir.

Bilim adamları, Tatar yazılı edebiyatının ilk devri olarak, yarattığı üstün medeniyeti ile dünya çapında ün kazanmış Bolgar Devleti’nin hüküm sürdüğü devri kastetmektedirler. Bu devir, İdil-Ural boylarında yaşayan çeşitli Türk ve Ugor-Fin kabilelerini birleştiren güçlü Bolgar Devleti’nin kurulmasından başlamaktadır. Avrasya’da ilk olarak madenleri işleme başarısına erişmiş ve kendi para birimleri olmuş, soğuk iklim şartlarında merkezden ısıtılan binalarla şehirler kurmuş, satranç oynamış, sabun kaynatmış ve en önemlisi, 922 yılında resmi din olarak İslamiyet’i kabul etmiş ve böylece Mecusiliğe, Putperestliğe son vermiş Bolgar Tatarları ilim ve edebiyatta da epey ilerlemişlerdir (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi... 2001: 15). (Halk arasında yaşayan efsanelere ve tarihi menkıbelere göre İdil boyu Tatarları İslam dinini daha VII. asırda, Hazar Kaanlığı’na tabi olduğu zamanda kabul etmeye başladılar (Srednevekovaya Tatarskaya Literatura VIII-XVIII vv. 1999: 42.). Bu devir Tatar Edebiyatı “Bolgar Edebiyatı” olarak adlandırılmaktadır ve o iki kolda gelişmiştir:

1.Bolgar-Tatar kabilelerinin dünyaya bakış açılarının çeşitli yönlerini, fikir dünyasının tarihi, etnik, kozmik alemi, mitolojik ve topografik görüşlerini aksettiren göçebe edebiyatı (sözlü edebiyat).

2.Sanat ve ilimde kaydedilen gelişmelerle kendini göstermiş şehir edebiyatı (yazılı edebiyat).

Bolgar devrindeki edebiyatın temeli efsaneler, masallar, menkıbeler ve türkülerden ibarettir. Mesela, eski tarihi kaynaklardan derlenen, Bolgar Tatarlarının teşekkülü, Alp Batırlarla ve İslam dinini İdil boyuna getirenlerle ilgili efsane-menkıbeler hala halk arasında yaşamakta ve sevilerek söylenilmektedir. XI. yüzyılda hazırlanan Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lugatı’t-Türk”, “Kitabu Macmuu Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mogoli ve Farisi” (XIII. yüzyıl), Ebu Hayyan’ın “Kitabü'l-İdrak li Lisani'l-Etra” (XIV. yüzyıl başı), “Codex Cumanikus” (XIV. yüzyıl) gibi çeşitli eser ve sözlüklerde Tatar Türklerinin pek çok kelimeleri, atasözleri, bilmeceleri ve diğer söz varlığı derlenip kaydedilmiştir. Bu Bolgar Tatarlarının hayatı ve medeniyeti hakkında bu devre ait taş edebiyatı, metallere ve taşlara yazılan yazılar, Bolgar ülkesine gelen seyyahların dini içerikli yazmaları, Arap alimlerinin ansiklopedik eserleri, Türk alimlerinin elyazma eserleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Müslümanlığı kabul ettikten sonra ise Bolgar Tatarları’nın medeniyeti yeni bir temelde şekillenmeye ve şehir medeniyeti göçebe kültürden ayrılmaya başlar. Bolgar, uluslar arası ticari şehir olarak, Orta Asya, Doğu, Rusya ve Batı ülkeleri ile sıkı bir iktisadi ve medeni ilişkilerde bulunmuştur. Şehir medeniyeti, Arap ve Fars dillerine üstünlük sağlamış ve Doğu milletlerinin kültürleri vasıtasıyla Yunan-Grek medeniyeti, felsefesinden de yararlanmışır. Bolgar-Tatar şehir medeniyetinin temelini İslam medeniyeti teşkil etmiştir. Bu devirde dünya çapında şöhret kazanmış alimler yetişmiş ve devre ait pek çok eser; astronomi, tarih, ilahiyat, tıp, felsefe gibi bilim alanlarında yazılmış eserler bunların başlıcalarıdır. Ayrıca, İbrahim Bolgari, Burhanetdin Bolgari gibi alimleri anmakta yarar vardır. Başka bir alim, Süleyman ibn Daud Suxari Saksini’nin (XI-XII. yüzyıllar) eserlerinin (“Bahcat el-Enver Min Hakikat el-Esrar”, “Zahrar ar-Riyaz”) şöhreti de o zamanlarda çok uzaklara yayılmışır (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2001: 16) Bu devirde yaşayan alim Yakub ibn Nugman’ın yazdığı “Bolgar Tarihi” günümüze ulaşmasa da, Abu Hamid el-Garnati seyyahnamesinde Yakub ibn Nugman’ın kendisi ile görüşüp, bu kitabı okuduğu hakkında belgeler vermiştir (Srednevekovaya Tatarskaya Literatura VIII-XVIII vv. 1999: 47).

İlimde olduğu gibi, edebiyatta da Arapça ve Farsça ile birlikte İslam felsefesi de etkisini gösterir. Ama bunun yanı sıra, Türk Edebiyatının da büyük bir gelişme kaydettiği bilinmektedir. Bolgar devri Tatar Edebiyatının gelişme seyrini gösteren meşhur dil yadigarlarından biri olan Kul Ali’nin

“Kıssayı Yusuf” adlı eseridir. Aristo felsefesinin yerine geçen rasyonalist felsefe içerikli bir eser olan “Kıssayı Yusuf”, Bolgar-Tatar yazılı edebiyatının temeli sayılır (Rezeda Ganiyeva 1988: 170). Bugüne kadar bu eserin 200 elyazması ve 80’e yakın basılı nüshası bulunmuştur. Pek çok edebiyatta işlenmiş geleneksel konu, Yusuf ve Züleyha konusuna müracaat eden Kul Ali, bir tarihi devrin entelektüel yükselişini sanat yoluyla genelleştirip, tamamıyla yeni çağrışimli, orijinal bir eser ortaya koyar. En önemlisi de, Batı ve Doğu edebiyatlarına ait olan Yusuf hikayesini Türk okuruna kazandırır. “Kıssayı Yusuf”ta halkın çok uzun yıllar boyunca barış ve huzur içinde yaşama hayali kök salmıştır (Srednekovaya Tatarskaya Literatura VIII-XVIII vv. 1999: 50). Merkezi konu, hakim ve halk arasındaki ilişkiler, o zamana has konulardan olsa da, Kul Ali bu eserde kendi çağı için yeni ve cesur konuları da işlemeden kaçınmamıştır (Mesela, tek aşk ve tek eşlilik konusu). XIII. yüzyıldan sonraki tüm Tatar edebiyatı “Kıssayı Yusuf” eserindeki fikirlerle iç-içe gelişmiştir.

Moğolların işgali, Bolgar Devleti tarihinde vahşet dolu bir dönemdir. Şehirler kül oluyor, alimler ve asil insanlar öldürülüyor, halk ıstıraplar içinde kalıyor. Bunları Rus vakainamelerinden ve Kazan Tatarları’nın tarihi menkıbelerinden biliyoruz. Ama Altın Ordu devletine tabi olduktan sonra da Bolgar şehri, yeniden toparlanıp önemli bir iktisadi ve medeni merkez olarak yaşamasına devam ediyor. Moğollar göçebe yaşadıkları için, kendileri ile İdil boyuna yüksek bir medeniyet getirmediler diyebiliriz. Tam tersi, icadı ve özgür fikri baskı altında tuttular. Yüz yıla yakın bir süre İdil Boyu ve Harezm’de ilmi ve edebi hayat hiçbir canlılık göstermemiştir. Medeni ocaklarda bu devirde önemli bir edebi yadığara rastlanmamıştır (Srednekovaya Tatarskaya Literatura VIII-XVIII vv. 1999: 650)..

XIII. yüzyılın ortaları ile XV. yüzyılın ortaları Tatar Edebiyatı tarihinde Altın Ordu Devri Tatar Edebiyatı olarak belirleniyor. Bu devir, pek çok Türk boyunu bünyesine toplayan Altın Ordu devleti devridir. Bolgar Türkleri, yeni devletin terkiibine girdiklerinde de, Altın Ordu kültürünün oluşumunda da belirleyici rol oynarlar. Bilim adamları, bu devirde eski Tatar Türkçesi’nin iletişim dili olarak bütün ülkede önemli görev üstlendiğine, edebi dilin teşekkülünde eski Tatar Türkçesi’nin payının büyük olduğuna, bu tarihi lehçeyle yazılmış edebi ve tarihi eserlerin bütün Türk boyları tarafından benimsenmesine dikkat çekmektedirler (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2001: 21).

Altın Ordu’da da edebi eserler Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde verilmiştir. Bu devir yazarları felsefi ve dini eserlerini Arapça, şiirlerini ise Farsça veya Türkçe yazıyorlardı. Hatta aynı eserde üç veya iki dillilikle karşılaşma imkanı vardır. Bu gerçeği mezar kitabelerinde bile görmek mümkündür. Altın Ordu devri yazılı edebiyatının bir başka özelliği de, Memlukların idare ettiği Mısır’a kadar yayılıp, Mısır’daki bilim ve edebiyatın gelişmesine de imkan sağlamasıdır. Mısır’da bu devirde edebi eserler Altın Ordu’daki yazı diliyle yazılıyor. Memluk Sultanları da bizzat Kıpçak yazı diliyle konuşuyor, yazar ve sanatkarları himaye ediyorlardı. Mesela, Sultan el Arif’in isteği üzerine Şerif, Firdevsi’nin 55 bin beyitlik meşhur “Şehname”sini Türkçe’ye tercüme eder (1501-1510). Bu devir yazılı edebiyatında Türk şiiri, sanat değeri bakımından büyük ilerleme kaydeder. İdil boyu edebiyatı ve Harezm edebiyatının ortak edebi mirası olarak kabul edilen, Nasreddin ibn-i Burhaneddin Rabguzi’nin “Kıssası’l-Enbiye”si, Mahmud Bolgari’nin “Nehcü’l-Feradis”i o devrin dünyevi ve ahlaki meselelerine hikmetli ifadelerle cevap vermeye yönelik eserlerindedir. Mahmud Bolgari’nin “Nehcü’l-Feradis” eseri Tatarlar arasında ayrıca meşhur oluyor ve Ortaçağ Türk edebiyatının nesirle yazılan en önemli yadigarı sayılmakla birlikte, Tatar nesrinin temelini de oluşturuyor. Bu kitap medreselerde ders kitabı olarak da faydalanılmıştır ve halen Tatar orta okulları ve yüksek okullarında okutulmakta ve hakkında ilmi hizmetler yazılmaktadır (İslamov 1998: 60).

Altın Ordu devleti zamanında şairler, Fars şiirinin meşhur klasikleri Nizami ve Sadi’yi kendilerine örnek alır. Bu yöneliş, Türk-Fars edebiyat münasebetlerinin yeni sentezini doğurur, Tatar edebiyatına yeni soluklar getirir. Devrin Tatar şiiri altın çağını yaşar. Seyfi Sarayı, Harezmi, Hisam Katib gibi en usta şairler ortaya çıkar. Onlar artık Türk dilini o kadar iyi biliyorlardı ki, hatta Fars klasik şiiri ile yarışmaya cesaret ediyorlardı. Bu devir şairleri insan idealini aşk ve adil hakim aracılığı ile bulmaya çalıştılar (Kutb’ın “Husrev ve Şirin”i, Harezmi’nin “Muhabbetname”si). Ayrıca sıradan bir insanın ihtiyaçlarını bir hakim ihtiyaçlarından daha üstün gördüler. Mesela, Hüsam Katip “Cümcüme Sultan” adlı eserinde Altın Ordu hükümdarlarının zulmünü nefretle eleştirir, onların cehennemde cezalandırılacağını anlatırken, herkesi bunlardan ibret almaya davet ediyor.

En usta şairlerden sayılan Seyfi Sarayı’nın eserleri ise bu devrin en çok okunan eserlerindedir. Onun “Gülistan bi’t-Türki”(1391) kitabı Sadi’nin meşhur “Gülistan”ının Türkçe’ye yarı tercüme, yarı orijinal nitelikli bir eseri olup, mektep ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Şiirin fikir bakımından zenginleşmesinin örneği olan “Süheyl ve Güldirsin” adlı eserinde ise Seyfi Sarayı dünyanın

güneşin etrafında dönmesini Kopernik'ten daha önce söylüyor. Bu eser, Altın Ordu'da ilim alanında büyük gelişmelerin olduğunun ve bu fikirlerin şiire girdiğinin bir misalidir. Ayrıca, Seyfi Sarayı "Süheyl ve Güldirsin" adlı eserinde kendi devrinin zalim hakimlerini ve onların yağmacılık siyasetini eleştirmeden de çekinmiyor (Minnegulov 1993: 383).

Bu devirde de Tatar edebiyatında yazılı edebiyat gelişmeye devam ederken, halk edebiyatının örnekleri halk arasında canlı şekilde yaşar. Mesela, günümüze ulaşan "Han Kızı Altın Çeç", "Çik Mergen", "Büşman Kıpçak", "Çura Batır" gibi destan ve efsanelerden Altın Ordu devrinin gelenek-görenekleri ve tarihi kahramanlarını tanıyabiliriz. Bilim adamları Sayadi'nin sosyal despotizm motifine kurulan "Destan'ı-Babahan" adlı eserinin de XIV. yüzyıla ait olduğunu gösteriyorlar. Dini, ahlakı ve edebiyatı birleştirmiş ve halk şiirinin şekil özelliklerinden, söz varlığından istifade edilerek yazılmış "Kesikbaş", "Avık" ve İslam felsefesini yaymak amacıyla yazılmış "Bedavam" kitapları da bu devirde yazılan dil yadigarlarından sayılmaktadırlar.

Ortaçağ Tatar edebiyatını, XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başındaki tarihi olayları aksettiren halk destanı "Edigey"den başka göz önünde bulundurmamak mümkün değildir. Altın Ordu devletinin son devir tarihini aydınlatan bu eserde biz Altın Ordu'nun günlük hayatı, oradaki hanlar ve emirlerin karşılıklı münasebetleri, halk kahramanı Edigey'in güç ve kuvvet, kudret kazanmasını (ama aynı zamanda sıradan insan olarak eksiklikleri olduğunu da), Altın Ordu topraklarında yaşayan Türk boylarının gelenek-göreneklerini de görebiliyoruz. Orta çağlara ait tarihi kahramanlık destanlarının klasik örneği olan "Edigey" destanı Tatar Türkçesi'nde yazılmış ve XX. yüzyıl Tatar şairleri ve yazarları için aynı süjeye yeni eserler yazmak için ilham kaynağı olmuştur (Sülti 1998: 3-34).

İdil Boyu Türk şiiri XIV. yüzyılda kendi gelişiminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Böyle bir zirveye artık Tatar edebiyatı ancak XIX. ve XX. yüzyıl başında tekrar sahip olmuştur.

XV. asır ortalarında Altın Ordu devletinin Kırım, Kazan, Sibiryaya, Nogay, Kasım ve Astrahan hanlıklarına ayrılması Tatar Edebiyatı tarihinde yeni bir sayfa açar. Kazan hanlığı devrinde de Tatar medeniyetinin son derece yüksek seviyelere ulaştığı, hukuk, mantık, felsefe, matematik ve astronomi gibi bilim alanlarında ciddi eserlerin yazıldığı bilinmektedir. Bu devirde İran, Türkistan, Hindistan ile sıkı ilişkiler de gelişmiştir. Tatar Türkleri Ahmedî'nin "İskandernâme"sini, Durbek'in "Yusuf ve Züleyha"sını, Aşık Paşa ve Lutfi eserlerini, Muhammed Çelebi'nin "Muhammediye"sini, Baydaba'nın "Kelile ve Dimne"sinin, Attar'ın "Pendnâme"sinin Türkçeye tercümelerini severek okumuşlardır. Mesela, Mir Haydar'ın "Mahzan'el-Esrar" ve Lütfi'nin "Gülü Nevruz" adlı eserlerinin yegane nüshaları, Tatar aydınları tarafından yazıya geçirilip günümüze ulaşmıştır. Nevai'nin "Hamse"sinin XVI. yüzyıla ait bir yazması Kazan'da bulunmuştur ve hala Kazan Üniversitesi'nin Fenni kütüphanesinde korunmaktadır (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2001: 24). Demek, Türk yurtları arasındaki medeni ilişkiler bu devirde de tüm canlılığı ile devam etmiş, ve Kazan'da yetişen edip ve alimleri olumlu etkilemiştir.

Kazan hanı Muhammed-Emin kendisi de şairdir ve Bolgar şehrinin yıkılması ile ilgili "İkab" adlı şiir yazmıştır. Muhammed-Emin'in şiir ve sanat hayranı olduğundan Zahiriddin Muhammed Babür da bahsetmiştir. Kazanda doğmuş ve burada edebi faaliyetini sürdüren diyer şairler, Arif bek, Kul Şerif, Muhammed Şerif'tir. Tarihçi, Türk A.Küret, Muhammed-Şerif'in Türk padişahlarından birinin isteği ile yazılan eserinin İstanbul kütüphanesinde bulunduğunu söylüyor. Bu dönemin en önemli isimlerinden biri olarak Muhammedyar'ı (XV.yüzyıl sonu – XVI. yüzyıl ortaları) söyleyebiliriz. O, şiirlerinde tasavvufi motiflerle aynı sırada sosyal ve siyasi hayattaki meseleleri de dile getiren ve devlet çapında sorunlara çözüm bulmaya çalışan bir şairdir. Kul Ali, Kutb ve Sarayı gibi Muhammedyar da halkının mutlu ve müreffeh geleceğinin adaletle idare edileceğine inanır ve bu fikirlerini kinayeli hikayeler şeklinde ortaya koyar ("Nur-ı Sudur"). Böylece, Kazan Hanlığı döneminde halk edebiyatına has olan nasihat veren şiir yazma geleneği yazılı edebiyatta da kendi yerini bulur. Muhammedyar'ın şiirleri, halk edebiyatı ile yazılı edebiyatın sentezinden doğmuş yeni devirdeki en canlı örneklerdir.

XVI. yüzyıl ortalarında Adnîş Hafız tarafından hikaye şeklinde yazılan "Sirac'el-Kulüb" eseri, dini mitolojik efsaneler temelinde Bolgar-Tatar nesir geleneklerini geliştirerek yazılan bir eserdir. Aynı devire ait olan Arapça-Türkçe sözlük de Kazan Tatarları'nın ruhi hayatını yansıtan önemli yadigarlardandır (Srednevekova Tatarskaya Literatura VIII-XVIII vv. 1999: 128).

1556 yılında Moskova Çarı Korkunç İvan, Kazan şehrini işgal eder, Tatar halkının büyük çoğunluğunu kılıçtan geçirir, kalanları da zorla Hristiyanlaştırmaya başlar. Bolgar ülkesinin Aksak Timur tarafından işgal edilmesini yansıtan beyitler, artık Kazan'ın alınması gibi bir büyük tarihi vahşeti

de yansıtmadan duramazlar. Tatar halkında bu konuya ithaf edilen çok sayıda beyit meydana gelir. Daha Kazan alınmadan önce esir edilen Süyümbike Hanbike'nin kaderinde bütün memleket ve bütün halkın faciası yansıdığına göre, bu dönemde icat edilen beyitlerde de en önemli konulardan birisi Süyümbike imajıdır ("Süyümbike Beyiti", "Süyümbike Kitep Bara" vb.).

XVI. asır ortalarından, Tatar hanlıkları yıkıldıktan sonra, Tatarlar arasında tasavvufi eğilim üstünlük etmeye başlar. Ahmet Yesevi, Süleyman Bakırgani ve Ümmi Kemal gibi sufi şairlerin eserleri halk arasında geniş şekilde yayılır. Yazılı edebiyatın tesirinde gelişimini sürdüren Halk edebiyatında da, dramatik ve trajik konulu şiir türünün şekillenmeye başlaması yine tarihi faciaların yaşandığı bu döneme rastlar ("Tükel Beyti", "Kazan Alınıyor", "Minare ve Süyümbike" gibi tarihi şiirler bu devirde kaleme alınmıştır). Bu devire ait edebi yadigarların çoğunluğu kültür merkezlerinden uzakta yaşayan Tatarlar arasında Sibiryaya ve Ural taraflarındaki köylerde bulunmuştur, ve çoğunlukla şiir ve nesir karışık şekilde yazılmış elyazması eserlerdir ("Ferhat ve Şirin" mesnevisi, Kadir Ali-bey'in Kasım Hanlığı'nın tarihi ve siyasi gerçeğini anlatan "Camiü't - Tavarih" ve "Defter-i Cingizname" eserleri). XVII. yüzyıla ait eserlerde bu devirdeki sosyal hayatı, ahlakı, sosyal ve siyasi meseleleri ele alan, ama tasavvufi fikirlere de büyük önem veren Mevla Kulu, Sufi Allahyar ve Abdi isimleri ortaya çıkar (edebiyat alemi son ikisinin eserlerini XX. yüzyılda tanır).

Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra toplum hayatında gözlemlenen durgunluk çok uzun sürer. Sosyal ve kültürel hayattaki canlanma XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlar ve Yeni Devir Edebiyatını da müjdeleyen bir dönem niteliği taşır. XVIII. yüzyılın birinci yarısı Tatar edebiyatı tarihinde hala pek iyi öğrenilmeyen bir devir olarak kalmaktadır. Bu devrin şimdilik ortaya çıkan en önemli isimlerinden biri şair Abdussalam'dır. Tarihi, siyasi ve medeni şartlardan dolayı, XVII.-XVIII. yüzyıllarda Tatar edebiyatı belli derecede diğer Türk boylarının epey gelişmiş edebiyatlarından habersiz şekilde yaşam sürdürmeye mecbur oluyor. Bu yüzden, Mevla Kulu, Abdi ve Abdussalam gibi şairlerin eserlerinde halk edebiyatı etkisinin gayet güçlü olduğunu görebiliyoruz. Abdussalam'ın şiirlerinin çoğu sevgilisine yazılan mektuplar şeklindedir. Horezmi'nin "Muhabbetname"sinden gelen bu gelenek, Abdussalam'dan sonra A.Kandaly'ın eserlerinde gelişmeye devam eder (Srednevekova Tatarskaya Literatura VIII-XVIII vv. 1999: 204).

Yeni Tatar Edebiyatı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlıyor diyebiliriz. Bu devirde, Tatar halkının durgunluktan uyanıp, ruhi yenileşmeye ayak uydurması artık yalnız ilahiyat ile sınırlanmayıp dünyevi ve sosyal hayatı yeni şekilde, akılcı fikirleri ile öne çıkması ile önemliydi. Bu dönemde Tatarların milli bilinci uyanıyor ve milli bağımsızlık hareketleri yayılmaya başlıyor. Çarlık iktidarı Tatar halkına uygulanan misyonerlik siyasetini yumuşatmaya, milli maarifin, kültürün gelişmesi için imkanlar sunmaya mecbur oldu. Bu devir edebiyatının özelliği de eserlerin iki ideolojik temele dayanıp yazılmaya başlamasıdır (çar taraftarları, çar karşıtı). Bu devirde halk kendi kahramanlarını, ideologlarını, edip ve şairlerini doğurdu. Edebiyatın halka doğru yaklaşma çabasının örneği olarak, şiirde hayatın rutin tarafları, aşk hisleri halka has basitlikle halk dilinde şekillenmeye başlıyor. Devrin yenileşme belirtileri, toplumun ruhi durumunu doğrudan yansıtan XVIII. yüzyıl Tatar gazeteciliğinde şiire nispeten daha da güçlü ve açık bir şekilde ortaya çıktı. İdil-Yayık merkezinde yaşayan Tatarlar ve Başkurtlar XVIII. yüzyılda milli ve sosyal baskıya karşı çok kez ayaklanıyorlardı. Bu mücadeleler acımasızca bastırılırsa da, onları hazırlama ve gerçekleştirme ile ilgili pek çok gazete yazıları, tarizname, davet, emir, rica, af kağıtları, hatıralar yazılmıştı. Onlardan edebiyat ve tarih için en mühimi "Batırşa'nın Arznamesi"dir.

Halkın yeni devirde daha iyi şartlarda yaşama isteği XVIII. yüzyılda yazılmış seyahatnameler türüne de yansıyor ("İsmail Ağa'nın Seyahatnamesi", "Muhammed Emir'in Seyahatnamesi"). Rusya'da burjuva münasebetleri Tatar halkının çeşitli ülkeler ile olan iktisadi, ticari bağlarını daha da kuvvetlendirdi. Troitsk, Astırhan gibi merkezlerden Doğu ile ticaret yapmak için, Rusya iktidarı bu işe tecrübeli Tatar tüccarlarını ve tercümanlarını görevlendirmeye mecbur oluyor. Türk dilleri uzmanları hazırlamak için Kazan, Orenburg, Astırhan, Nijniy Novgorod, Tobol, Penza şehirlerindeki yatılı okul, askeri okul, ruhani meslek okulu gibi okullarda Türkçe, Tatarca okutulmaya başlanıyor. XVIII. yüzyıl sonunda Tatar Türkçesi Moskova ve Harkov üniversitelerinin, çeşitli enstitülerin eğitim programlarına alınıyor. Bir taraftan, Şark'ı öğrenme ilmi gelişmeye başlıyor, diğer taraftan ise, bu faaliyetler Türklerin bilim öğrenmesine yardım ediyor. Kazan, Doğuyu öğrenme bilimsel merkezine dönüşüyor. Ama aynı zamanda, Rusya İmparatorluğuna bağlanan ve geçmiş yüzyıllar ile mukayese edildiğinde epeyce kuvvetlenmiş etnik süreci Tatar mirzalarının ve askerlerinin Ruslaşma sürecini de yansıtıyor. Yeni devirde Tatar halkının aydın tabakasının bir kısmı Rus medeniyetini zenginleştirmeye hizmet etmeye başlıyor. Tatar mirzaları neslinden olan Rus şairi G.R.Derjavin, Kazan'da yaşayıp Rusça şiirler yazan Nimet İbrahimov bunun açık örnekleridir. Yeni eğitim müesseseleri Rusya'yı ortak vatan

olarak sayıp, Tatar halkına hizmet eden, Tatar medeniyetini zenginleştirme yönünde çalışan eğitimli aydınları da hazırlıyor. Mesela, Sait, İshak ve İbrahim Halfin'ler.

Bu devirde Tatar edebiyatı yalnız Doğu'ya değil, Batı'ya da yönelmeye başlamıştır. En önemlisi, canlı konuşma dilinde ve elyazması edebiyat şeklinde yaşamını devam ederek, Yeni Devir Edebiyatı artık basılı kitaplar şeklinde de gelişmeye başlıyor. 1785 yılında Petersburg'ta açılan Asya matbaası'nda ve Kazan'da çalışmaya başlayan birkaç matbaada dini eserlerle beraber edebiyat eserleri de basılıyor. Neşredilmiş ilk edebi eser olarak "Seyfül-mülük kıyssası" (1807) sayılıyor. Ayrıca Kazan Üniversitesi matbaası Tatar edebiyatı yadigarlarının baskısı ile özel olarak ilgileniyor, Ortaçağın ve XIX. yüzyılın birçok eserini basıp dağıtıyor. Bu faktör folklor mirasının yok olmadan korunmasına yardım ediyor ve edebiyatın gelişmesine güçlü etki yapıyor.

Bu devirde artık din adamları da yenilik rüzgarları dışında kalamıyor. Ruhaniler arasında başlamış olan fikir güreşi Tatar sosyal fikir tarihinde reformculuk hareketini doğuruyor (Abdurahim Otuz İmeni, Abdünnasır Kursavi). Ama Ortaçağ'da derin kök salan ve onun asıl yüzünü belirleyen ilahiyat, yeni devirde de halkın hayatında yaşamaya devam ediyor. Tatar halkı İslam dinine eskisi gibi hürmet ve muhabbet ile bakıyor. Edebiyatta da hayat meselelerini Allah ve insan açısından anlatma, halletme geleneği kesilmiyor. Mesela, A.Otuz İmeni (1756-1836) eserlerinde ilahiyatın gerçek hayata yaklaşma çabası görünmektedir ve bu geleneği XIX. yüzyılın ilk yarısında Abulmanih Kargalıy (1782-1826), Hibatulla Salihov (1794-1864), Şemseddin Zeki (1825-1865), Ali Çokıry (1826-1889) gibi şairler devam ediyor.

Ama XIX. yüzyılda ilahiyat artık toplumun asıl sıfatını belirleyen tek merkez değildir. Toplumun gelişmesini dünyevi temelde belirleyen ikinci merkez oluşuyor – eğitim ve akıl gücü. Bu iki merkez etrafında toplanan sosyal, medeni ve edebi güçlerin bağımsız yaşamaları dışında, aralarında karşılıklı ilişkilere girmeleri yeni devir edebiyatının bir özelliğine dönüşüyor. A.Kargalıy, H.Salihov, Ş.Zeki gibi şairlerin tasavvuf temelinde kurulan eserleri de o dönemin sosyal karşılıklarını anlatmaları açısından önemlidir. Bu şairler kendilerinin felsefi ve lirik fikirlerini okuyuculara serbest ulaştırmada şiirlerinde tasavvuf fikrinden ustaca faydalanmışlardır (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2001: 174-180). Dönem ilahiyatçılarının tepkilerini alan o devrin edebi-estetik yönünü kaybetmesini açıkça hisseden ve bu tepkilerden kaçınmanın sanatsal yollarını arayan şairler ise Abdülcebbar Kandaly ve Akmolla olmuşlardır. A.Kandaly'nin (1797-1860) lirik kahramanı endişeli, etrafına eleştiri gözü ile bakan, Allah'a inanmış, ama fanatik ruhanilerin oluşturduğu düzenler ile aynı fikirde olmayan, kendi kişilik değerini ve özgürlüğünü hisseden biridir. Kandaly, ilk şiirlerinde ele aldığı soyut, dini takvaya davet gibi ideallerden sonraki dönemde vazgeçiyor, insan mutluluğunu yalnız dünyevi gerçekte, şahsi hürriyette görmeye başlıyor. Onun derin his ile iç-içe aşk şiirleri gerçek hayattaki sıradan Tatar köy kızlarını tasvir etmekle, Tatar şiirinin daha önce görülmemiş yeni sayfalarını açmıştır. Kandaly'nin hayata, sıradan insana yaklaşan şiirsel buluşlarını Tatar, Başkurt ve Kazakların ortak şairi Akmolla daha da derinleştirdi, geliştirdi, onu XX. yüzyıl edebiyatına taşıdı.

Bu devirde Taceddin Yalçıgol tarafından icat edilen "Risala'i-Gazize" adlı eser de Tatar edebiyatında önemli bir yer almaktadır. Halk edebiyatı gelenekleri temelinde yazılan bu eser, Tatar okullarında ders kitabı olarak uzun yıllar kullanılmış ve önce elyazması kitap şeklinde halk arasında yayılıp matbuat ortaya çıktıktan sonra en sık neşir edilen eser olmuştur (Yalçıgol 2001: 240).

Yeni Devir Edebiyatında aşk süjesine dayanan, Doğu'nun aşk romantigi ile iç-içe destan gelenekleri de canlanıyor ("Büz Yiğit", "Leyla ve Mecnun" destanları).

Dünyeviliği zenginleştirmeye yalnız Türk ve Doğu edebiyatları değil, Rus ve Avrupa medeniyeti de yardım ediyor. Tatar edipleri bir taraftan, Avrupa medeniyeti ile Türk edebiyatı aracılığıyla tanışıyor, diğer taraftan, onları Rus edebiyatı Avrupa ve Dünya edebiyatı meydanına çıkarıyor. Büyük Rus şairleri ve yazarları Puşkin, Lermontov, Krılov, Tolstoy, Gogol eserleri Tatar Türkçesi'ne çevriliyor. Dünya klasikleri Defo, Grim Kardeşler, H.Andersen kahramanları da Tatarca konuşmaya başlıyor. Rus okullarında eğitim gören, Rus ve Avrupa kültürleri ile iyi tanış olan Musa Akyiğitzade ve Zahir Bigiyev uzun hikaye, roman türlerini ortaya çıkarmaya başlıyorlar. Fatih Halidi, Abdurahman İlyasi ise ilk Tatar piyeslerini yazıyorlar. Bu yazarların eserlerini artık okuyucular, Tatar hayatını tarihi bir gerçekçilik temelinde, hayattan alınmış tiplerde, vaka-olaylarda tasvir eden yeni tip realist eserler olarak kabul ettiler. Halk kaderi, millet gelişmesi ciddi ve asıl meselelerden birine dönüşüyor. Ş.Mercani, H.Fayizhanov, R.Fahreddin, F.Kerimi, K.Nasiri gibi ediplerin ele aldığı milleti, düşünceli ve bilgili olarak görme isteği, medeni taraftan ilerleyen milletler ile bir safa çıkarma fikri edebiyatı ileri götüren merkezi fikre

dönüşüyor. Elbette, ilahiyat motifleri de edebiyatta devam ediliyor (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2001: 180).

XIX. yüzyılda marifetçilik (ceditçilik) edebiyatının yayılması ile ilgili, “Kalile ve Dimne” eseri de Tatar Türkçesi’ne tercüme ediliyor. M.İvanov , S.Kuklyaşev , K.Nasırı gibi edipler, bu kitaptaki eğitici hikayeleri ders kitaplarına da yerleştirerek, insanın ruhi terbiyesi için ”Kalile ve Dimne” eserinin ne kadar önemli olduğunu gösteriyorlar. Bu kitapta yer alan pek çok önemli fikirler daha önce de Kul Ali’nin “Kıssayı Yusuf”, M.Bulgari’nin “Nehci’l-Faradiz”, Kutb’un “Hosrev ve Şirin”, Seyf Sarayı’nin “Gülistan bit’ Türki” , Muhammedyar’ın “Töhfe’i-Merdan” adlı eserlerinde yeniden soluk almıştı. “Kalile ve Dimne” kitabı ise Tatar medreselerinde Arap dilinden ders kitabı olarak kullanılmış ve bu amaçla Kazan matbaasında birkaç kere basılmıştır. “Kalile ve Dimne” kitabı Tatar Türkçesi’ne alim G.Fayezhanov tarafından aktarılıyor (Minnegulov 1993: 240-260).

Ceditçi edipler şahsı terbiye, etraf meyvesi olarak tasvir etmeye başlıyorlar. Bununla ilgili aile terbiyesi, mektep-medreseleri yenileme, kadın özgürlüğü, ahlak gibi meseleler de ortaya konuluyor. Ceditçilik fikirleri bu şekilde edebiyatın bütün türlerine, tabakalarına geçiyor. XIX. yüzyıl Tatar edebiyatını bilim adamları bu yüzden Marifetçilik yani Ceditçilik Edebiyatı olarak adlandırıyorlar. Realizm yanında Romantizm da (Kurmaşi, K.Nasırı) yaşamını sürdürüyor. Halkın konuşma dili daha çok yer alıyor. Kahramanların iç duygularını açmaya yönelik psikolojik değerler de dikkat çekiyor.

XX. yüzyıl Tatar edebiyatı doğrudan doğruya ceditçilik hareketine bağlı fikri-estetik gelenekleri geliştirip Avrupa’nın eriştiği medeniyeti de örnek alarak, devam etti. XIX. yüzyıl sonunda edebiyata dahil olan ceditçi edipler (R.Fahretdinov, F.Kerimi, F.Halidi, Z. Hadi, Z.Bigiyev, A.İlyasi, A.İshaki, A.Kamal gibi) tabii şekilde kendilerinin yaşadıkları yüzyılda da edebi faaliyetlerini devam ettirdiler. Onlar sunduğu fikirleri XX. yüzyıl başında edebiyata atılan genç edipler (M.Gafuri, S.Remiyev, A.Tukay, Dermend, S.Sünçele, A.İbrahimov, F.Emirhan, N.Dumavi, Ş.Kamal vb.) sağlamlaştırıp geliştirdiler. Bu hareket, milletin şekillenmesine bağlı olarak, sıhhatli bir sosyal ve tarihi şartlarla birlikte halkta milli bilincin yükselmesi ile beraber, toplumun bütün tabakalarına tesir ederek, köklerini daha da derine attı. XX. yüzyıl edipleri, Ş.Mercani, Z.Bigiyev ve başka edipler bıraktığı izleri derinleştirdiler, onların sundukları kazançları halk arasına taşıdılar (Beşirov 2002: 285).

XX. yüzyıl başı Tatar şiirinde Doğu medeniyeti ve halk icadı gelenekleri bir araya gelip muhteşem bir sentez oluşuyor. A.Tukay, M.Gafuri, Dermend, N.Dumavi şiirlerinin temelinde Doğu’nun geleneksel romantik tefsir usulleri, klasik Tatar şiiri ve folklor ölçüleri yatıyor, şairler aruzu da, hece şiirini de benimsediler.

A.Tukay, S.Remiyev, Ş.Babiç gibi şairlerin sanatında, kökleri H.Salihov, A.Kargalı, Ş.Zeki icadına giden hırs psikolojisi daha da derinleşti, lirik kahramanın ruhunun aydınlık, ideal ile kavuşma sevinci veya ona erişme azabı olup şahsın gerçek zeminde doğmuş ruhi dramatizmini yansıtmaya vazifesini yaptı (Rezeda Ganiyeva 2002: 122-172). Tatar bilim adamı G.Halit tespitine göre, hırs psikolojisi daha çok romantik eserlerde kendisine zemin buluyor (A.İbrahimov’un “Denizde”, “Çobanlar” hikayeleri ve “Genç Yüreklere” romanında, F.Burnaş şiirlerinde, M.Feyzi piyeslerinde).

Yeni tip edebiyat geçmişteki mirasın temeli üzerinde doğuyor. Eskilik ile yenilik aynı tarihi dönemde ayrı ayrı, savaşarak, hatta birbirlerine karışarak yaşıyor. Aynı edebi formların yeni dönemde çeşitli vazifelerde kullanılması XIX. yüzyıl edebiyatı ile XX.yüzyıl edebiyatı arasındaki yalnız yakınlığa değil, fikri-estetik ayrılığa da işaret ediyor. Onlar arasındaki farklar yıllar geçtikçe büyüyor, derinleşiyor. Bu farklar ediplerin eserlerinde de, edebiyatların yaşama şekillerinde de, tasvirî fikir beyan etmenin çeşitli tabakalarında da görülüyor. Farklar ve değişmeler o kadar keskin ve büyük ki, XX. yüzyılı yeni devirden ayrı bir tarihi dönem olarak görme konusunda konuşmak için imkan doğuruyorlar. XX. yüzyıl Tatar edebiyatını Yeni Devir Edebiyatından ayırmak için onu Yeni Tarih Edebiyatı olarak adlandırıyorlar. Yeni Tarih Edebiyatı ise iki büyük tarihi döneme ayrılıyor:

1) Ekim ihtilalinden önce ve 2) 1917 sonrası Tatar Sovyet edebiyatı.

XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla Tatar edebiyatı A.İshaki’nin “İki Yüzyıldan Sonra İnkıraz” adlı eseri ile girdi. A.İshaki bu eserde XX. yüzyıl başındaki Tatar toplumunun ruhi durumunu, yaşayış tarzını detaylı tahlil etmekte ve eğer millet bu yoldan gitmeye devam ederse, onu yokoluşun (inkırazın) beklediği neticesine varıyor. Edip milletin gelişmesini engelleyen sebeplerden, din adamlarının gelişmeci fikirleri savunmaması, medreselerde dünyevi ihtiyaçları gözetemeyen bilimlerin okutulmaması, zengin ve aydın insanların halk yararlarını düşünmeye çaba göstermemesi, yaptıkları işlerin temelli, daimi olmadığını gösteriyor. Bu hayali-gazeteci hikayenin yayımlanmış kısmındaki Bolgar-Tatar halkının 2100’lü yıllar

civarında yok olacağını tahmin etme, halkın gerçek faciasını ortaya dökme, önder ruhlu aydınları ve okuyucuları ürkütüyor, titretiyor. Ediplere de milletin kaderi hakkında daha ciddi bir şekilde düşünmeye çağrıda bulunuyor.

XX. yüzyılda edebiyatın iç yaşama özünü güçlendiren, ediplerin çalışmalarını harekete geçiren yeni görüntüler ortaya çıkıyor. En önemlisi, elbette, Tatar matbuatının doğmasıdır. Artık Çarlık iktidarı yeni yüzyılda halkın uyanan ruhi enerjisini eskisi gibi dizginde tutamıyor. XIX. yüzyılda K.Nasiri, A.İlyasi gibi ceditçi ediplerin Tatar Türkçesi'nde gazete çıkarma hayalleri XX. yüzyıl başında gerçekleşiyor. Bu devirde daha da yükselen milli kurtuluş hareketinin dalgaları, ihtilal rüzgarları, medeniyet ve edebiyat sürecini tutan birçok engeli kaldırdı. Matbuatın doğması, Tatar Türkçesi'nde ilk gazete-dergilerin ortaya çıkması gayet büyük bir yenilik oldu. Kazan'da "Tan yıldızı", "Azat", "Kazan Muhbiri", "Yalt-Yult", "Yıldız", "el-İslah", "Güneş", "An", Orenburg'da "Vakit", "Karçığa", "Top", "Çekiç", "Şura", "Çekirge", "Ural", "Karmak", Uralsk'ta "Fikir", "el-Asrül-Cedit", "Oklar", Petersburg'ta "Nur", "İl" gibi yayınlar çıkmaya başlıyor. Astırhan, Ufa, Moskova gibi şehirlerde de Tatarca yayınlar ortaya çıkıyor. Onlar ülkedeki sosyal-siyasi, iktisadi ve medeni hayatı birebir yansıtmaya çalıştılar. İlk matbuat teşkilatlarının kısa ömürlü ve Çar sansürünün daima kontrol altında olmasına rağmen, "Vakit", "Şura", "Yalt-Yult", "An", "Yıldız", "Güneş", "Durmuş" gibi devamlı çıkan ve edebi hayatı daimi aydınlatan gazete-dergiler, artık Tatar Sürekli Matbuatının sağlam temele bastığını göstermekteydiler.

Matbuat bir taraftan, genç edebi güçleri kendi etrafına toplayan, organize eden merkez olmuş, diğer taraftan, onlara siyasi yön veren, edebi cepheden onları eğiten, okutan usta-mektedir vazifesini de yerine getirmişti. Kazan ve Orenburg matbuatı yalnız kendi etrafındaki Tatarları değil, Rusya İmparatorluğu'nun bütününe serpilmiş Tatarlar için de edebi ocak halini alıyor. XX. yüzyıl başı Tatar matbuatına, edebi eserleri ile sekiz yüzden fazla yazarın katılması malumdur. Onların arasından dönem sesini, halk gönlünü derinden yansıtan büyük edipler, gazeteciler ortaya çıkıyor: A.İshaki, A.Kemal, S.Remiyev, F.Emirhan (Kazan), A.Tukay, K.Motıgi (Uralsk), F.Kerimi, Derdmend, Ş.Kamal, R.Fahreddin, Ş.Muhammedov (Orenburg'ta), A.İbrahimov, M.Gafuri, Ş.Babiç (Ufa'da). Bu şekilde, Tatar matbuatı edebiyatın gelişimini hızlandıran, onu iyileştiren, canlandıran, zenginleştiren, teşkilatlandıran güçlü bir faktöre dönüşüyor. XX. yüzyıl başı matbuatı dönemin en aktüel meselesi olarak halkın milli bağımsızlığa erişmesini ele alıyor ve şahısta milli bilinci terbiye etmeye büyük dikkat gösteriyor. Edipler, matbuattan siyasi, sosyal fikirleri söylemek için tribün olarak faydalanıyorlardı. Bu temelde edebiyatta gazetecilik ruhu çok kuvvetleniyor, gazete tarzları edebiyatın ön saflarına çıkıyor. Yalnız A.Tukay, S.Remiyev, F.Emirhanlar kuşağı değil, H.Taktaş, M.Celil, H.Tufanlar kuşağı da edebiyatı güçlü ruhi bir silah olarak kabul ediyor.

Tatar edebiyatını yeni temeller üzerinde geliştirmede matbu kitabın rolü gayet büyük oluyor. Kitap uzmanları bu dönemde her sene 500'den fazla Tatarca kitabın basıldığını tespit ediyorlar. Tatar kitabının içeriği, konuları dünyevi edebiyatı ve dünya medeniyetinin mühim kazançlarını ve mirasını benimseme hesabına çok zenginleşiyor. Batı ve Rus edebiyatının bir çok eseri Tatarca'ya tercüme edilip basılıyor. Batı'nın İan Gus, Dekartes, Spenser, Kamenskiy, Nitsche gibi filozofları Tatar Türkçesi'ne tercüme ediliyorlar. Aynı zaman, Tukay, Derdmend, S.Remyev, Ş.Babiç gibi şairler Tatar ediplerinin Doğu edebiyatına saygı ile bakma geleneğini devam ettiriyorlar. Onlar Megari, Rudaki, Firdevsi, Hakani, Nizami, Hayyam, Sadi, Hafiz, Nevai, Fuzuli gibi büyük Doğu klasiklerini ustaları olarak kabul ediyor, onlardan öğreniyor ve çok örnek alıyorlar. S.Remiyev, Ş.Babiç şiirlerindeki panteistik fikir ve isyancılık motiflerinin kökü de klasik Doğu şiirindedir (Zaripova-Çetin 2004). Ayrıca, XX yüzyıl başı Tatar edebiyatında (A.Tukay, S.Remiyev, N.Dumavi, Ş.Babiç eserlerinde) Kuran motiflerinin özel yer aldığını da belirtmek lazım (Zaripova 1997: 129; Zaripova-Çetin 2003: 112). A.Tukay ise, Doğu'ya has tasviri, Avrupa edebiyatına has canlılık, heyecan, etkinlik ile yoğurmayı başarıyor. Bu dönem edip ve yazarları Türk edebiyatındaki yeniliklerden daima haberdar oluyorlar, Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Tevfik Fikret, Abdullah Cevdet gibi ediplerin eserlerini iyi biliyorlar. Ş.Kamal hikayelerinde mesela, Halid Ziya Uşaklıgil tesiri, A.İbrahimov, S.Remiev eserlerinin romantik tasvir kullanımının gelişmesinde İbrahim Şinasi, Tevfik Fikret, Ahmed Rasim gibi ediplerin etkisi açıkça seziliyor (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2001: 18). Derdmend şiirlerinin de Türk halk şairleri, ayrıca Karacaoğlan eserlerine yakın olduğunu söyleyebiliriz.

XX. yüzyıl başında Doğu ve Batı medeniyeti sentezi Tatar medeniyetinin yüzünü belirleyen faktöre dönüşüyor. Bu sentez Tatar edebiyatını gençleştirip yeniliyor ve yeniliği ile o dönemdeki pek çok Türk edibinin dikkatini kendisine çekiyor. Sonra Özbek Hamza Hakimzade, Türkmen B.Kerbabayev,

Tacik S.Ayni, Kazak G.Musrepov gibi bir çok Türk edibi kendi eserlerinde XX. yüzyıl başı Tatar klasiklerinden çok etkilendiklerini söylediler.

Bu devir Tatar şiirinin yüzünü belirleyen üç şair vardı: A.Tukay, S.Remiyev ve Derdmend. Tatar şiirinde üçü de farklı, özel bir yere sahiptir. Küçükken yetim kalan ve çocukluğunu elden ele, aileden aileye dolaşarak çeşitli köylerde, şehirlerde geçiren Abdullah Tukay tam bir halk şairiydi. O, vatan ve millet sevgisini dile getirdiği şiirlerinde olduğu gibi, sosyal meseleleri işlediği hicvi şiirlerinde de hep Tatarların ilerleyip yükselmesi ülküsüne hizmet etmeyi düşünmüştür. Sadece ondan sonraki dönemde icat eden Tatar şairleri değil, diğer Türk boylarına mensup şairler de, şiirlerine nazireler yazacak kadar Tukay'ı sevip takdir etmişlerdir (Özkan 1994: 52). S.Remiyev ise heyecan ve isyanla dolu şiirlerinde insanın büyüklüğünü ve kadın özgürlüğünü övdü, ve böylece o devirdeki kendi milli bilincinde göklere kadar yükselen Tatar ruhunun bir simgesi olarak kabul edildi (Zariyova 2003: 175). Düşünceli, yaşam ve ölüm hakkında ağır fikirlerini şiire döken Derdmend ise Tatar felsefi fikrinin güzel bir örneği olarak kabul edilebilir (Sayapova 1997: 210).

Edebiyatın hikaye ve drama türleri de Tatar toplumunda doğan milli uyanış, özgürlük mücadelesi, yeni sanatsal büyüklükler yakalama isteğini tam olarak yansıtıyor. A.İshaki eserleri realist tasvirinin yeni tabakalarını ele alıyor. F.Emirhan, A.İbrahimov, Ş.Kamal, M.Gafuri gibi edipler ise kendi eserlerinde psikolojinin yeni derinliklerini açıyorlar. F.Emirhan, Ş.Muhammedev çeşitli sınıf tabakalarından, sosyal gruplardan alınıp tasvir edilen kahramanlar misalinde nesirde hiciv tarzını geliştiriyorlar (Rezeda Ganiyeva 2002: 198-232). Bu tür eserlerde karakterleri açmada peyzajın sanatça kullanılması, halkın konuşma dilinin, tasvirler hazinesinin daha bol olması da edebiyatın olgunlaşmasına delildir. 1910'dan sonraki yıllarda nesre ediplerin yeni bir kuşağı geliyor: N.Dumavi, K.Tinçurin, A.Rahim, S.Celal, M.Gafuri vb.

Tiyatronun doğuşu dramın gelişmesini ve yayılmasını sağlıyor. Kazan'daki Öğretmenler okulunda okuyan Tatar gençleri daha XIX. yüzyılın son yıllarında Rus dilinde piyesleri yazmaya başlıyorlar. 1900'de Kasım şehrinde Tatarca tiyatro eserleri oynanıyor. 1903 yılında Kazan'da medrese öğrencileri A.Kamal'ın "Bahtsız genç" piyesini sahneliyorlar. 1906'da Ufa gençleri A.İshaki'nin "Üç Hanım İle Hayat" piyesini sahnede oynuyorlar. Aynı yıl Kazan'da A.Kamal'ın Anadolu Türkçe'sinden tercüme ettiği N.Kemal'ın "Zavallı Çocuk" isimli dramı sahneleniyor. Edebiyatın umumi gelişmesi, sosyal fikrin canlanması, milli bilincin derinleşmesi drama kuvvetli bir tesir yapıyor. İlk adımlarını marifetçilik fikirleri ile atan Tatar dramı (A.Kamal'ın "Birinci tiyatro", "Bizim şehrin surları", A.İshaki'nin "Muallim", "Aldım-verdim", "İki aşık" gibi komedi ve dramları) artık Tatar toplumunun siyasi-sosyal meselelerine de el atıyor. Piyeslerde şahsi özgürlük veya kadın özgürlüğü meselesi, daha geniş planda halkın kaderi, millet kaderi ile sıkı bağlantıda olan özgürlük için mücadeleye bağlı olarak tasvir ediliyor (F.Emirhan'ın "Eşitsizler", M.Feyzi'nin "Galiyabanu" dramları, A.İshaki'nin "Züleyha", F.Burnaş'ın "Tahir-Zuhre" trajedileri). Eskiye karşı mücadeleye çıkmış olan yeni ruhlu kahramanlar da sahneye çıkıyorlar (A.İshaki'nin "Tartışma", F.Emirhan'ın "Gençler", A.Kulahmetov'un "Genç Ömür" dramları).

1917 Ekim ihtilali, yazarların dünyaya bakışlarına da, sanatlarına da, aralarındaki ilişkilerine de, edebiyatın yaşayış şekline ve gelişme özelliklerine de kuvvetli bir etki yapıyor. Bolşevik partisinin ülke idaresine gelmesi ve devlet düzeni vasıtası ile parti diktatörlüğünün yerleştirilmesi, ülkede yeni ideolojik-siyasi ortamın oluşmasına sebep oluyor. Bu ortam edebi hayatı da keskin bir şekilde değiştiriyor. Sınıfçılık ve partililik prensiplerinin hayata geçirilmeye başlaması ediplerin dünyaya bakışlarını ve edebi hareketi belli kısıtlamalar içinde tutmaya, siyasi sansürün kuvvetlenmesine, edebi sanat eserlerinin, egemen ideolojiye dayanıp değerlendirmenin temel usul haline gelmesine yol açıyor. Başka bakışı savunan gazete ve dergiler, kitaplar çıkan neşriyatlar kapatılıyor. Halka sosyalist fikri yerleştirme maksadı ile yeni matbuat ve neşriyat oluşturuluyor. Sadece Tataristan'da, 1917-20 yıllarında yedi dilde (Tatar, Rus, Çuvaş, Mari, Udmurt, Macar, Alman) 130 isimde gazete-dergi çıkarılıyordu. Bu işe milli aydınlar da çağırılıyor. A.Kamal, A.İbrahimov, F.Burnaş, S.Sünçele, Ş.Kamal gibi edipler yeni gazete-dergilerde çalışmaya başlıyorlar.

Merkezi Müslüman Askeri Teşkilatları oluşturan cephe gazeteleri de edebi güçleri toplamaya yardım ediyor ve bu tür gazetelerde Ş.Kamal, Ş.Osmanov, M.Gafuri, F.Emirhan, K.Tinçurin, F.Burnaş gibi edipler çalışıyor, K.Necmi, İ.Yusfi, M.Celil gibi güçlü genç kalemlerin ilk eserleri yayınlanıyor. Bu şekilde, ihtilal ve iç savaş yıllarında yeni çıkmaya başlayan Sovyet organları edebi hareketi oluşturan merkezler haline dönüşüyor. Bolşevik partisinin milli bağımsızlık iktisadi iyileştirme, medeniyeti geliştirme meselelerinde halka verdiği vaatleri ve yaptığı programlarına tamamen güvenen Tatar aydınları, ihtilali överek, zenginleri, burjuva sınıfını, ihtilal karşıtı güçleri kötüleyip eserler yazmaya

başlıyorlar. Sovyet ideolojisine katılmayan ediplerin bir kısmı, milyoner edip Derdmend gibi, siyasete girmeden, tarafsız kalmayı tercih ediyorlar. Ş.Babiç, A.Kariyev gibi bir taraftan ikinci tarafa geçen aydınlar da oluyor. S.Remiyev gibi, yeni döneme ayak uydurmaya çalışıp da sonra hayal kırıklığına uğrayıp eserlerine ilham bulamayan edipler de az olmadı. Sovyet iktidarı ve Bolşevikler partisi siyaseti ile ortak fikre gelemeyen ve yurt dışına gitmeye mecbur kalan ve yurt dışındaki matbuat etrafında toplanan edipler, gazeteciler de oldu. Onlardan, İdil-Ural devleti hakkında kurduğu planları gerçekleştirmeyince, yurt dışına gitmekten başka seçeneği kalmayan edip Ayaz İshaki, milli bağımsızlık için mücadelesini yurt dışına taşıyor. Çeşitli ülkelerde yaşayan, sürgündeki edipleri etrafına toplayarak Tatarca kitapların yayımını organize eden, “Milli Yol” (1928-1930) ve “Yeni Milli Yol” (1930-1939) isimli dergiler çıkaran A.İshaki, ömrünün son yıllarını Türkiye’de (İstanbul, Ankara) geçiriyor. A.İshaki, sürgünde yazılan “Can Bayeçiç” (1923) komedisinde, “Güz”(1923) adlı uzun hikayesinde, “Ulu Muhammed” (1947) adlı dramında, “Eve Doğru” (1922) adlı romanında, “İki Dalga Arasında” adlı piyesinde de Tatar halkının hayatı ve tarihi ile ilgili sorunları aydınlatıyor.

İç savaş yıllarında Moskova, Kazan, Ufa, Orenburg, Samara, Sverdlovsk, Novosibirsk gibi şehirler edebi merkezler olarak ortaya çıkıyorlar. Edebi dernekler çoğalıyor. 1924 yılında Kazan’da “Ekim”, “Sulf” gibi edebi gruplar oluşuyor, A.İbrahimov yönetmenliğinde ilim merkezi kuruluyor, birkaç yazar teşkilatı oluşuyor. 1934 yılında ise artık tek Tataristan Sovyet Yazarları Birliği oluşturuluyor.

1920 yılların sonunda edebiyat, ideoloji ve sanatta serbestlikler kısıtlanıyor. Yazarlar, parti düzenleyen ideolojik savaşta araç olmaya başlıyorlar. Totaliter rejim, Tatar halkını millet olarak zayıflatmak için kısa vakit içinde iki alfabe değiştirip, halkı bin yıllık medeniyetinden ayırıyor. Çeşitli merkezlerde Tatarca matbuat organları kapatılıyor. Edipler çeşitli merkezlerden Kazan’a toplanmaya başlıyorlar (Ş.Kamal, F.Burnaş, H.Taktaş, N.İsanbet, M.Celil, A.Feyzi, A.Niğmeti). Bu dönem yazarları, yaşamı ve eser yazmayı sürdürmek için, kendilerinde iç sansür hissini oluşturup, edebiyatta sanat için açılmış imkanlardan faydalanarak, yazarlık misyonunu yerine getirmeye çalıştılar.

Sanat için açılmış ilk serbestlik geçmiş hayatı eleştiri gözü ile tasvir etmekte. İdeolojik baskı tesirinde yüksek sınıf vekillerini veya din adamlarını tasvir ederken kara boya bollaşıyor, halk vekillerine ise sempati artıyor. M.Gafuri’nin “Kara Yüzler”, “Şairin Altın Madenlerinde”, “Hayat Basamakları” adlı uzun hikayeleri, K.Tinçurin’in “Sönmüş Yıldızlar” melodramı, “Mavi Şal” ve “İl” adlı dramları, N.İsanbet’in “Mirkey ile Aysılı”, “İdegey” adlı dramları, “Hoca Nasretidin” adlı komedisi, M.Feyzi’nin “Asılyar”, “Ak Kalfak” adlı piyesleri, T.İzzet’in “Taşkınlar”, “Kıvılcımlar” adlı dramları, A.İbrahimov’un “Kazak kızı”, “Bizim Günler” adlı romanları, “Tatar Kadını Neler Görmez” adlı uzun hikayesi bu devirde yazılan Tatar Sovyet edebiyatının altın arşivine girmiş eserlerdendir.

Yazarlara açılan ikinci sanat imkanı yeni doğan toplumu gövdelenmek idi. Bu yolda çok çeşitli edebi tecrübeler, süreçler, stiller sınanıyor. H.Taktaş ve H.Tufan gibi şairler, gerçeğin yeni tabakalarını lirik ve epik tasvir ile sanatsal açıdan canlandırıp şiirin yeni yüksekliğine ulaşıyorlar. A.Feyzi, M.Celil ve F.Kerim gibi şairler de şiirlerinde gerçeğin bir çok yönünü açıyorlar. K.Necmi, Ş.Osmanov, A.Kutuy gibi yazarlar hikaye ve uzun hikayelerinde, N.İsanbet, T.İzzet, K.Tinçurin, A.Feyzi gibi yazarlar piyeslerinde yeninin doğuşunu, realist gerçekçiliği, siyasi açıklığı, romantik ihtirazı gazeteci sivriligi ile tasvir ediyorlar. Edipler, tarih doğuran yeni insanları ahlaklı, halk mutluluğu için kendi menfaatlerinden vazgeçen, ölümü bile göze alan fedakar kahramanlar olarak tasvir ediyorlar. Ama, bazı Tatar yazarları, yeni hayatın karışık, facialı görüntülerini ortaya koyan, halkın dramını, yeni dönem insanının dramatik gerginlik halini, karışık ahlaki arayışları ve ruhi sıkıntıları gösteren eserler de yazıyorlar (M.Gafuri’nin “Açlık Tırnağında” adlı kitabı, A.İbrahimov’un “Adamlar” adlı uzun hikayesi ve “Derin Kökler” adlı romanı, F.Emirhan’ın “Şafıgulla Ağa” adlı hikayesi, A.Feyzi’nin “Flütler”, H.Taktaş’ın “Muhabet Tövbesi”, “Kayıp Olan Güzellik” adlı eserleri).

1930’lu yıllarda bir çok yetenekli edip, Tatar edebiyatının önderleri A.İbrahimov, K.Tinçurin, Ş.Osmanov, C.Velidi, H.Tufan, G.Nigmati vb., halk düşmanları olarak sürülüp hapislere atıldılar. Siyasi açıdan insanlara güvenmeyip şüphe ile bakarak her dostta düşman bulma atmosferi edebi hareketin içine de sızdı. Stalin siyasetinin milli ruhu yok etme isteği bazı Tatar yazarlarını ayaklandırdı. Bu olaydan sonra idareciler Tatar yazarlarına bazı imkanlar sundu: Kazan’da Dil, Edebiyat, Tarih Enstitüsü (1939), Kazan Devlet Üniversitesinde Tatar Filolojisi Bölümü ve Tatar Dili ve Edebiyatı Kürsüsü açıldı (1944), Moskova’da edebiyat-sanat günleri kutlaması planlanıyordu (1941), Tatar Opera ve Bale Tiyatrosu açıldı (1939), “Tatar Şiir Antolojisi” basıldı.

1941-1945 arasındaki II. Dünya savaşı toplumdaki ve edebiyattaki ruhi kuraklığı ikinci plana attı. Tatar edipleri vatani savunmak için hep beraber ayağa kalktılar, savaşın en ön saflarında yerlerini aldılar.

Edebiyat tekrar günlük hayata girdi. A.Yeniki, İ.Gazi, F.Hüsni, A.Şamov, A.Apsalamov, A.Kutuy hikayelerinde, M.Amir'in Benlikamal dramında, F.Kerim, A.Feyzi, S.Hakim, Ş.Mudarris şiirlerinde savaş dramtizmi verildi.

Bu dönemdeki Tatar edebiyatının ruhi durumunu M.Celil, F.Kerim, H.Tufan gibi şairlerin kaderinde açıkça görmek mümkündür. Savaşın başlaması ile cepheye giderek, Volhov cephesinde gazeteci olarak mücadele eden Musa Celil, 1942 yılında faşistlere esir düşüyor. Esir kampında ıstıraplar çekerken, esirlerin gizli teşkilatına katılıyor, vatansever ruhlu şiirler yazıp esirlere dağıtıyor. Mücadeleci arkadaşları ile birlikte yakalanıp, Moabit hapishanesi'ne atılıyor ve burada taraftarları ile birlikte 1944'te giyotin ile öldürülüyor. M.Celil ve A.Aliş'in, savaş bittikten sonra karışık yollar ile vatana dönen şiirleri Tatar halkının ruhi dünyasına yeni zenginlikler ekledi ve şairlere ölümsüzlük getirdi.

F.Kerim ise halk düşmanı olarak kalan Sovyet hapishanesinden 1941 yılı sonunda azat ediliyor ve hemen cepheye gidiyor. Savaş sırasında Moskova'dan Doğu Prusya'ya kadar olan yolu er ve şair olarak yürüyor. 1945'te hücum sırasında yaralandıktan sonra kahramanca vefat ediyor. Vatana, ailesine onun ödül ve madalyaları, şiir defterleri, faşist mermerleri ile delinmiş er elbisesi gönderiliyor.

H.Tufan, hayatının on altı yılını Sovyet hapishanelerinde sürgünde geçirdi. Şair, tutuklu iken yazdığı şiirlerinde Sovyet gerçeğinin edebiyatta aydınlanmayan taraflarını tasvir etti, yeni bir şiirsel dünya doğurdu, şiirin ve insanın totaliter devletin gizli ruhi savaşında yenilmeyen ruhu hakkında yazdı. Onun şiirleri, felsefi lirizmi, aşk lirizmini geliştirmesi ile de özellik taşır. XX. yüzyılın ikinci yarısındaki tüm Tatar Şiiri, Tukay, Celil ve Tufan'ın şiir dünyasında yaptıkları keşiflere dayanıyor.

Edebiyatın gerçeği sanat olarak benimsemesi hiçbir zaman duraklamıyor. Edeplerin hayat karmaşasını yansıtan eserleri resmi fikre karşı gelip sansürden geçmeyip uzun yıllar yayın görmeseler de, bugün onlar kendi okurlarını kazandılar artık. Mesela, H.Tufan'ın tutuklu iken yazdığı şiirleri, İ.Salahov'un halk düşmanı olarak kaldığı Sovyet hapishanelerinin cehennemini gösteren "Kaygan Geçiş" isimli hatıra-uzun hikayesi. Çoğu edipler ise savaştan sonraki yıllarda yer alan hayatın karışık meselelerini ele alıp, onları tasvir etmeye çalıştılar (Ş.Mannur, E.Yeniki, S.Battal).

Savaş sonrası yıllarda yazılan Ö.Başırov'un "Namus" (1948), M.Emir'in "Berrak Gönül"(1959), A.Apsalamov'un "Altın Yıldız" (1948), "Ebedi İnsan"(1960) adlı romanlarında R.İşmurat'ın "Ölmez Şarkı" (1954), T.İzzet'in "Kutsal Emanet" (1946) adlı dramlarında, cephedeki ve düşmanın cephe gerisinde kalan köylerdeki cesaret, fedakarlık görünümleri, vatanperverlik yer aldı. Bu dönemde II. Dünya savaşının belgesel temelini oluşturma yönünde eserler yazılması da arttı (Ş.Rakipov, R.Mustafin'in uzun hikaye ve romanları).

1950'li yıllarda savaşçı şairler kuşağına (S.Hakim, Ş.Mannur, N.Arslanov, Z.Mansur vb.) katılan Ş.Galiyev, A.Afzal, İ.Yüziyev, R.Gerey, E.Bayan, G.Zeynaşeva, R.Ahmetcanov gibi şairler ise şiire cephe gerisindeki zor kaderin, yetimliğin doğurduğu duyguları eklediler, şiiri barış motifleri ve yeni hisler ile zenginleştirdiler.

Psikolojik nesir ustası olarak tanılan E.Yeniki'nin "Yürek Sırı", "Serap", "Vicdan" adlı uzun hikayelerinde, "Doğan Toprak", "Gece Damlaları", "Güzellik", "Kuray", "Söylenmeyen Vasiyet" gibi bir çok hikayesinde ciddi ahlaki meseleler, toplum ve insan kaderi, kuşakların bağlantısı, doğduğu yere, ana diline sevgi, vicdan paklığı, insana sadakat, yapılmış günahlara pişmanlık gibi çeşitli meseleler ile karşılaşılıyor. Tatar köyünün günlük hayatını, örf-adetlerini, savaş sonrası zorlukları, köylü insanın berrak gönlünü, şahsı aydınlatmada Ö.Başırov, M.Emir, A.Rasih, A.Apsalamov, R.Tuhfatullin, A.Ahunov, F.Hüsni, A.Gıylacev, M.Mehdiyev, A.Bayan, M.Malikova gibi ediplerin hikaye, uzun hikaye ve romanları önemli rol oynadılar. Aynı zamanda, 1917 Ekim ihtilali, iç savaş, kolhozlar kuruluşu ve malı mülkü olan köylüler tabakasının faciasını yansıtan eserler de yazıldı (İ.Gazi'nin "Unutulmaz Yıllar", S.Rafikov'un "Birinci Bahar", A.Ahunov'un "İdil Kızı" romanları (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2001: 19-24).

Ayrıca, altmışlı yıllarda Sovyetler Birliğinin çeşitli cumhuriyetlerinde, il ve şehirlerinde Tatar edebiyatı ve sanatı günleri düzenlendi. Ve aynı şekilde Tataristan'da da başka milletlerin edebiyatı ve sanatı tanıtıldı. Tatar edipleri için yurt dışına geziler düzenlendi, birçok Tatar yazarı kendilerini bütün dünyaya tanıtmaya ve şiiri yeni bezeklerle zenginleştirme fırsatını buldular. Altmışlı-seksenli yıllarda Tatar edebiyatı ve sanatı meselelerini aydınlatma amacı ile birçok fenni konferans ve sempozyumlar düzenlendi, A.Tukay, A.İbrahimov, M.Celil gibi ediplerin 80-90-100 yıllarını anma geceleri düzenlendi, V.-XI. Yazarlar kurultayı toplandı. Genç kuşak şair ve yazarlara da dikkat arttı. Tabii, bu çareler hepsi parti idarecileri kontrolü altında yapılıyordu.

Altmışlı yıllar Tatar edebiyatının göze çarpan özelliği, işçiler dünyasını tasvir etmektir. Bu yöntemde yazılan eserlerin bir çoğu petrol çıkarma işleri ile uğraşan işçilerle ilgili (S.Hakim'in "Bir Onurluk Hisi" şiiri, A.Ahunov'un "Hazine", Ş.Bikçurin'in "Çetin Nesil" adlı romanları, T.Minnullin'in "Burada Doğduk Burada Yetiştik" adlı dramı). Çünkü, savaş sonrası yıllarda Tataristan petrol yetiştirmede ilerliyor. Çallı şehrinde türlü millet vekilleri gücü ile gerçekleşen KamAZ avtogigant inşaatı da edebiyata yansıyor (M.Hasanov'un "Kama Tanları", A.Bayanov'un "Ateş Ve Su", A.Kaşapov'un "Kaderine İnan" romanları, S.Hakim'in "Devirler Kapısı" adlı eseri). Bu dönem Tatar edebiyatında aydınlar hayatını, ayrıca onların halkın milli bilincini yükseltmede oynadıkları gayet önemli rolü gösteren eserler de ortaya çıkıyor. Aydınların yaptıkları işlerine olan ilgi, yaşam tarzı ve amaçları ayrıca yazarların dikkatini çekiyor (A.Rasih'in "İki Bikar", "Sınav", A.Apsalamov'un "Ak Çiçekler", M.Malikova'nın "Şefkat" adlı romanları, A.Gıyrecev'in "Yere Emanet Edilen Sırlar", T.Minnullin'in "Mileüşe'nin Doğum Günü", "Kendimiz Seçtiğimiz Kader" adlı piyesleri) (Tatar Edebiyatı Tarihi 2001: 7-25).

1960'lı yıllarda şiire yeni kuşak şairler – felsefi ve lirik şiir ustaları R.Fayzullin, R.Gataş, S.Süleymanova, G.Rahim, R.Haris geliyorlar. Onlardan sonra R.Ahmetcanov, F.Yarullin, Zülfet, M.Aglamov, L.Şakircan, İ.Möeminova, R.Minnullin, K.Bulatova, daha sonra R.Zaydulla, H.Eyüp, N.Gambar, L.Zülkerney, Z.Mansurov, G.Murat, R.Rahman kuşağı geliyor. Şiirde genelde her zamanlar için ortak konular işleniliyor; köy, doğa, insan gönlünün güzelliği, halk ahlakını kurtarma yolundaki endişeler, aşk, arkadaşlık. Ayrıca, felsefi şiirleri ile tanılan R.Feyzullin, aşk konusunda Doğu klasik şairlerini ustaları olarak kabul eden ve gazel, rubailerinde aşkın bin bir yüzünü belirleyen ve Mecnun gibi aşk için yaratılan R.Gataş, milletine sadık kalıp gönlü ile güneşi arayarak yola çıkan R.Ahmetcanov, insanların en ince duygularını halk edebiyatı kazançları temelinde yansıtan İ.Yüziyev, Zülfet, M.Aglam gibi şairleri ile Tatar halkı onur duyuyor. Tatar şiirinde eserleri dolusuna türkü türü ile güzel bir ilişkide olan şairler de var: M.Nugman, M.Hüseyn, G.Zeynaşeva, S.Süleymanova, Ş.Cihangirova, M.Galiyev. Ama ne yazık ki, 80'li yıllarda Yazarlar Birliği'ne üye olma güçleşti ve genç şairlere kitaplarını çıkarma imkanı da sağlanamadı. Buna rağmen, şiir devamlı hareket halinde. Yaşlı, usta şairler kendi hisleri ile dikkati çekmeye devam ederken, genç şairler de onlar ile aynı safta şiirde kendi yerlerini bulmaya çaba gösteriyorlar ve bunu başarıyorlar (R.Sulti, Süleyman, M.Zakir, R.Aymet, Tançulpan, Ç.Zarif, F.Gatina, L.Yansuar) (Galimjan Gıylmanov 1999: 102-107). Şairler, çağdaş insanın ruhsal dünyasını tasvir ederek evrensel endişe ve umutlara yaklaşıyorlar, halk ve il kaderini kalblerinden geçirerek insanlık bahtı için güçleşen yoluna devam ediyorlar. Yeni devir şiirinde tasvir ve fikir birliği, his ve akıl şiirinin beraberliği, halk edebiyatı ve Doğu klasik şiir geleneklerinin canlanması söz konusudur.

Tatar edebiyatında çocuklar için yazılan eserler de önemli yer almaktadır. XIX. yüzyıldan bugüne Tatar edebiyatı bünyesinde Çocuklar edebiyatı adlı özel bir edebiyat yetişmiştir. C.Tercumanov, Ş.Galiyev, H.Halikov, A.Timergalin, R.Minnullin, E.Bikçantayeva, Z.Tufaylova, F.Yarullin, R.Hafizova, R.Kurban gibi yazarların eserleri birkaç kuşak çocuk yetiştirmede olumlu rol oynadı. Ayrıca, Ş.Galiyev ve R.Minnullin gibi Tatar yazarları dünya çapında tanılan Çocuk Yazarı şöhretini kazandılar.

Çağdaş Tatar edebiyatı tarihi konuları aydınlatmada ve edebiyatta değişikliklerin doğuşu izlenmekte. Siyasi irade halkın uzun geçmişteki tarihini aydınlatmaya savaştan sonraki dönemde uzun yıllar boyu izin vermedi. Yine de edebiyatta bu alanda kazançlar oldu; N.İsanbet'in "Hoca Nasrettin"(1939), "Spartak"(1940), "İdegey" (1941), "Gülcamal"(1943), "Mullanur Vahitov" (1946), "Abugalisina" (1959) adlı piyesleri yazıldı. N.Fattah ise savaş sonrası yıllarda eski tarihi kaynakları öğrenmeye başlıyor. Eski Bolgar devleti dönemini iyi öğrenmesi neticesinde o, "İtil Suyu Aka Durur" (1969) adlı romanını, "Kul Ali" (1973) adlı trajedisini yazıyor. 80'li yıllarda edibin, meşhur Sün (Hun) medeniyeti ile o dönem (III.-IV. asırlar) Türklerinin yaşayışını, ruhsal dünyalarını anlatan "İslık Çalan Oklar" adlı eseri yayınlanıyor. Bu yıllarda Tatar halkının kahramanlarının, tarihi şahıslarının hayatını aydınlatan eserler de yazılıyor: A.Rasih'in "Yamaşev", A.Feyzi'nin "Tukay", Ş.Mannur'un "Musa" romanları, E.Yeniki'nin "Gülendam Hanımın Hatıraları" adlı uzun hikayesi, R.Fayzullin'in "Seydeş", M.Aglamov'un "Akmolla Arabası" adlı poemleri, T.Minnullin'in "Kankay Oğlu Bahtiyar" ve "Hüzün Dolu Bir Türkü" adlı piyesleri. 1980'li yılların sonunda Tatarlara devlet hakkında farklı fikir sürdürme imkanı sunuldu. Kazan Hanlığı devrine dikkat arttı. Her şeyden önce, birçok ediplerin ve alimlerin 1917 Ekim ihtilaline kadar veya Sovyet döneminde mühaccirlikte Kazan Hanlığı hakkında yazılan eserleri ve hizmetleri yayınlandı (H.Atlasi, G.Battal, Z.Velidi, R.Fahretdinov, A.İshaki hizmetleri). Rus tarihçisi M.Hudyakov'un "Kazan Hanlığı Tarihi Hakkında Yazılar" adlı hizmeti ve Türk yazarı İ.Nevruzhan'ın "Süyümbike" adlı tarihi romanı yayınlandı. Tarihi konu şimdiki edebiyatta epeyce canlanıp zenginleşti. Bu alanda ayrıca M.Habibullin aktif çalışıyor ("Kubrat Han", "Elçiye Ölüm Yok", "Süyümbike Hanbiki

ve Korkunç İvan” adlı romanları). 80-90’lı yıllarda yazılan F.Latifi’nin “İhanet”, R.Muhammediyev’in “Sirat Köprüsü”, R.Batulla’nın “Süyümbike”, C.Rahimov’un “Baturşa” adlı romanları, V.İmamov’un “Seyit Batır” adlı tarihi uzun hikayesi de Tatar edebiyatının açtığı tarihi ufukları genişletti. M.Hasanov’un “İlkbahar Yıldırım” adlı destansı romanı ise Tatar’ın onur dolu ruhunu, aynı zamanda facialı hayatını ve dramatik kaderini bu dönemde psikolojik derinlikle tasvir etmeyi başaran tek eser diye biliriz (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2001: 125).

T.İzzet, E.Feyzi, N.İsanbet, T.Minnullin, H.Vahit, Batulla, Z.Hakim gibi edipler dram türünde yeni ufuklar açtılar. Eskiden detektif-macera tarzında yalnız M.Nasibullin ve Z.Fethitdinov çalışıyorlardı. Artık bu tarzda çalışanlar çoğaldı. Halkın batıl inançları temelinde birçok duygusal roman yazarı N.Gıymatdinova da halk arasında ün kazandı. Çağımızın en aktüel meselelerin biri olan doğaya münasebet konusu da Tatar edebiyatında önemli yer aldı. Mesela, Ö.Beşirov’un “Yedili Çeşme” romanında ve M.Emir’in “Balıkçı Yalanları” adlı uzun hikayesinde doğanın, insanlar için ruhi ve ahlaki hayatın temeli olduğu anlatıldı. Z.Mahmudi’nin lirik-fantastik uzun hikayeleri, F.Latyfi ile R.Yakuşin’in tarihi-fantastik eserleri, K.Timbikova ve M.Malikova’nın şefkatlilik talimatı; bunlar hepsi de son yıllar Tatar edebiyatının kazançları olmayı hak ediyorlar. Tatar nesirinde memuar türünün de aktifleşmesi göze çarpıyor. E.Yeniki’nin “Son Kitap”, A.Gıyalev’in “Haydi, Bir Dual!”, G.Tavlin’in “Afet” adlı eserleri buna en güzel örneklerdendir.

1980’li yıllar sonunda toplumda başlayan derin değişiklikler etkisinde edebiyatta zaman konularını aydınlatma tarzı değişmeye başlıyor. Tataristan’ın müstakillik, bağımsızlık için mücadelesi edebiyata yeni ruh üfledi, ediplerin yaratıcılık enerjisini kuvvetlendirdi, fikirleri açıktan açığa söylemeye imkan verdi. İdeal bir sistem olarak tanıtılan Sovyet sistemi bir çok eserde eleştirilmeye başlıyor, işçi ile idareciler arasında ilan edilen eşitliğin gerçek yüzü ortaya konuldu (R.Muhammediyev’in “Kanarya Kafes Kuşu”, T.Galiullin’in “Tövbe”, “İlmek”, A.Gıyalev’in “Balta Kimin Elinde?” adlı romanları). Bu tür eserlerde şahsın ahlakına, çağın ahlaki arayışlarına dikkat artıyor.

Tatar Yazılı edebiyatının temelini oluşturan halk edebiyatı da her zaman bilim adamlarının ve yazarların ilgi alanında olmuştur. Ayrıca, Kayum Nasiri ve Nekiy İsanbet tarafından başlayan halk içinden Tatar Halk edebiyatı eserlerini derleyip araştırma ve yayınlama işi sonraki yıllarda başka Tatar bilim adamları tarafından da devam edilmiştir. Bunun sonucu olarak 1960’lı yıllardan 1990’lı yıllara kadar “Tatar Halk Edebiyatı” serisinin birçok cildi yayımlandı. Son on-on beş yıl içinde “Tatar Mitleri” kitabının iki cildi basıldı, Fatih Urmançev’in 1999 yılında Rus dilinde ve 2005 yılında Tatar Türkçesinde iki kitabı yayımlandı: “Narodnyy Epos İdegey”(“Halk Destanı İdegey”) ve “Tatar Haliç İcatı”. Destanlarla ilgili 2004 yılında “Rannur” neşriyetinde Flora Ahmetova-Urmançe tarafından derlenen birçok destanın değişik varyantları da ayrı kitap olarak okurlara sunuldu (“Tatar Eposı. Dastannar”).

Son on-on beş yılda iki ciltlik “Tatar Şiiri Antolojisi”, altı ciltlik “Tatar Edebiyatı Tarihi” ve da edebiyat alanında yapılan işlerin ne kadar ciddi olduğunu göstermektedir. Orta Çağ Tatar Edebiyatı’nın yadigarları sayılan “Nehcel-Faradis”, “Gülistan bit’ Türki”, “Destanı Babahan”, “Hüsrev ve Şirin” gibi eserlerin, Kul Şerif, Muhammedyar şiirlerinin ayrı kitaplar olarak yayınlaması da büyük başarılardan oldu. XIX. ve XX. asır Tatar Edebiyatının önemli şahısları, yazarları Ş.Mercani, R.Fahretdin, F.Kerimi, Bubi Kardeşler, G.Ahmerov, G.Gubaydullin, Ramiyev Kardeşler hakkında dolu bir seri kitaplar çıkaran “Ruhiet” neşriyatı da Tatar Edebiyatı Tarihini tanıtmada önemli katkıda bulunmaktadır. 1999’lı yılda Kazan’da Tatar Ansiklopedi Enstitüsü Rus Dilinde Tatar Ansiklopedik Sözlüğünü bastırdı, 2003 yılında da beş ciltlik Tatar Ansiklopedisi’nin 1. cildi neşr edildi.

Ayaz İshaki’nin edebi mirasını Türkiye’den Kazan’a getirme, onları tek tek araştırma ve Tatar okurlarına kazandırma işine de birçok Tatar bilim adamı katkıda bulundu ve bu iş bugün de devam etmektedir. Flün Musin, Hatip Minnegulov gibi alimlerin Ayaz İshaki’nin hayatı ve eserleri ile ilgili monografileri yayımlandı, ayrıca Ayaz İshaki’nin eserleri ve makaleleri bir araya getirilip, yazarın birçok ciltten oluşan kitabının birkaç cildi yayımlandı.

Geçen yıl Kazan şehrinin 1000 yıllığını kutlama nedeniyle de Kazan tarihi ve Tatar edebiyatı ile ilgili birçok yeni kitap dünya gördü. Ayrıca, Tatar yazarlarının eserleri artık Türkiye Türkçesi ve Avrupa dillerine çevrilip birçok ülkede kendi okurlarını buldular.

Günümüz Tatar edebiyatı büyük sosyal değişiklikler ve ideolojik arayış dönemini yaşıyor. Geçmişteki zengin edebi geleneklerini koruyup zamana uyum sağlayan ve geleceğe umutla bakan Tatar edebiyatı bugün de gelişmekte ve derin içerikli eserler ile zenginleşmektedir. Tatar yazarlarının hayat, ayrıca milli gerçeklik ile bağlantıları sağlamlaşıyor. Tatar edebiyatı, halk hayatının bugünü ve

geçmişini daha geniş, daha dolu bir şekilde yansıtarak, milli ruhunu ve fikrini koruyarak uluslar arası edebi harekete daha aktif bir şekilde karışarak yükselmeye devam ediyor.

KAYNAKLAR:

1. Beşirov F. (2002), XX. yöz başı Tatar Prozası, Kazan: Fiker.
2. İslamov R. (1998), Altın Urda hem Memlükler Mirası: Yazma Miras, Medeni Bağlanışlar, Kazan: “Matbugat Yortı” Neşriyatı .
3. Ganiyeva R. (1988), Vostoçnyy Renessans i Poet Kul Gali, Kazan: İzd-vo KGU.
4. Ganiyeva R.(2002), Tatarskaya Literatura:Traditsii, Vzaimosvyazi, Kazan: İzd-vo Kazanskogo Universiteta.
5. Gıylmanov G. (1999), “Tuksanınçı Yıllar Edebiyatı”, *Kazan Utları Jurnalı*, Sayı 10, Kazan.
6. Minnegulov H. (1993), Tatarskaya Literatura i Vostoçnaya Klassika (Voprosı Vzaimosvyazey i Poetiki), , Kazan: İzd-vo KGU.
7. Özkan F.(1994), Abdullah Tukay’ın Şiirleri; İnceleme-Metin-Aktarma, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
8. Sayapova A. (1997), Poeziya Dardmenda i Simvolizm, Kazan: İzd-vo KGPU.
9. Sülti R. (1998), İdegey Destanı, Ankara: Türksoy Yayınları.
10. (1999), Srednekovaya Tatarskaya Literatura VIII-XVIII vv, Kazan: İzd-vo “Fen”.
11. (2001), Tatar Edebiyatı Tarihi, Altı Tomda, 6. Tom, Kazan: Rannur.
12. (2001), Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım), Tatar Edebiyatı, , C. 18, Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı.
13. (2001) Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım), Tatar Edebiyatı, , C. 19, Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı.
14. Yalçigol, T. (2001), Risalei Gazize, 1. Kitap, Kazan: İzd-vo KGU
15. Zariyova Ç. (2003), K Probleme Demonizma v Tvorçestve Sagita Rameyeva v Kontekste Vostoçno-Yevropeyskoy Estetiki, Kazan: Master-Lain.
16. Zariyova Ç. (1997), “Tukay Şiğriyetinde Dini Motivlar Çağılışı”, *Tukay hem XX. gasır medeniyete, Şağıyrnen 110 Yılıgına Bağışlangan Halıkara Konferentsiya Materialları*, Kazan.
17. Zariyova-Çetin Ç. (2003), “Şeyhzade Babiç’in Eserkerinde Dini Motifler”, *Tyurkologiya*, (112) Mayıs, Туркистан.